

конвоєм на примусові роботи від 50 до 70 осіб. Щоденно від голоду та хвороб помирало 30-50 осіб.

11 серпня 1942 р. десятеро есесівців та кілька десятків членів української поліції, що приїхали з Кременця, провели облаву в гетто. Всіх зібраних євреїв вивозили на вантажівках окремими партіями по 250-300 осіб за с. Старий Вишнівець, де їх розстрілювали в ярах (знищено близько 2 тис. 600 осіб, з яких 600 чоловіків, 1 тис. 160 жінок та 909 дітей). Жертви роздягались до гола і лягали один біля одного. Загалом тут загинуло близько 6 тис. євреїв. Після знищення всіх в'язнів гетто перестало існувати.

Гримайлів

Перша письмова згадка про Гримайлова датується 1600 роком.

На початку 18 століття власником Гримайлова став Великий коронний гетьман Адам Микола Сенявський. В 1720 Сенявський надав Гримайлову магдебурзьке право і статус міста.

Із середини 18 ст. існувала самостійна єврейська громада. У 1765 р. у Гримайлові проживало 693 євреї. У 1880 р. у містечку проживав 2931 єврей – 67,7% від загальної кількості населення.

Найстаріша збережена пам'ятка Гримайлова – мурована синагога, зведена у XVII ст. яка стоїть на пагорбі над річкою Гнилою. Як і замок, вона входила до загальної системи оборони Гримайлова.

Chana Golda Weintraub Okon (посередні)
з двома дочками
Basha (ліворуч) і Shaefa (праворуч),
вбиті в Гримайлові.
Rose Okon (дитина)
була доставлена в Америку близько 1920
© з особистого архіву Susan B. Solomon

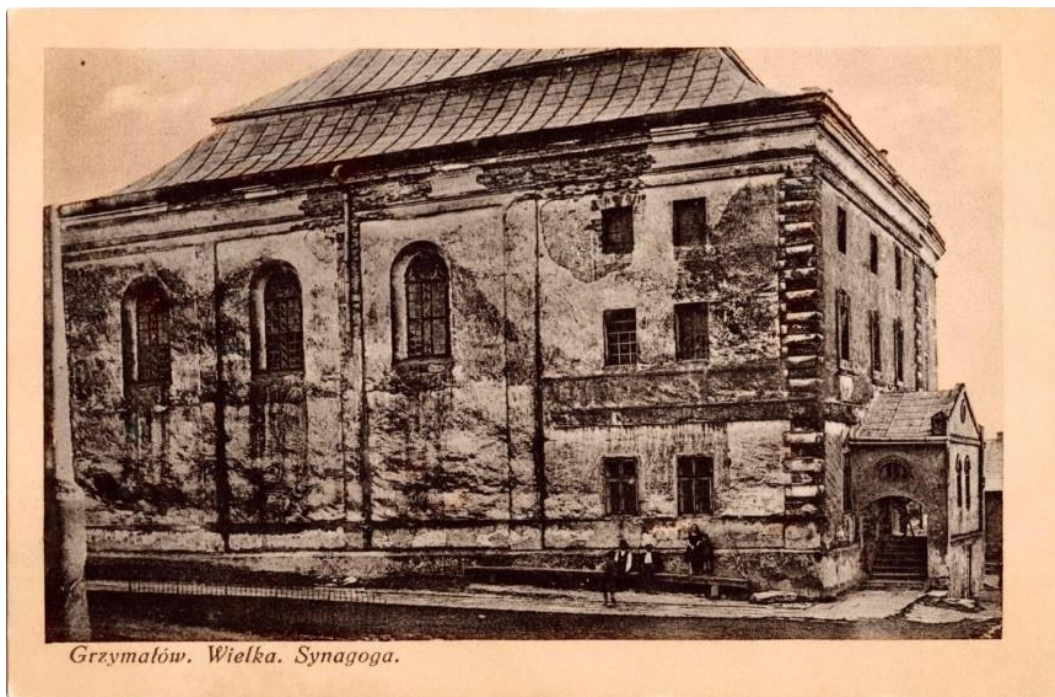
У 1903 у Гримайлові було засновано гурток «Друшей Ціон». Під час 1-ої світової війни, коли Гримайлов окупували російські війська, за звинуваченням у шпигунстві був заарештований рабин І.Вайнфельд.

1913 р. у Гримайлові проживало 4200 осіб, з них 670 поляків, 830 українців та 2700 євреїв.

У 1923 р. у Гримайлові було відкрито школу з викладанням на ідиш.

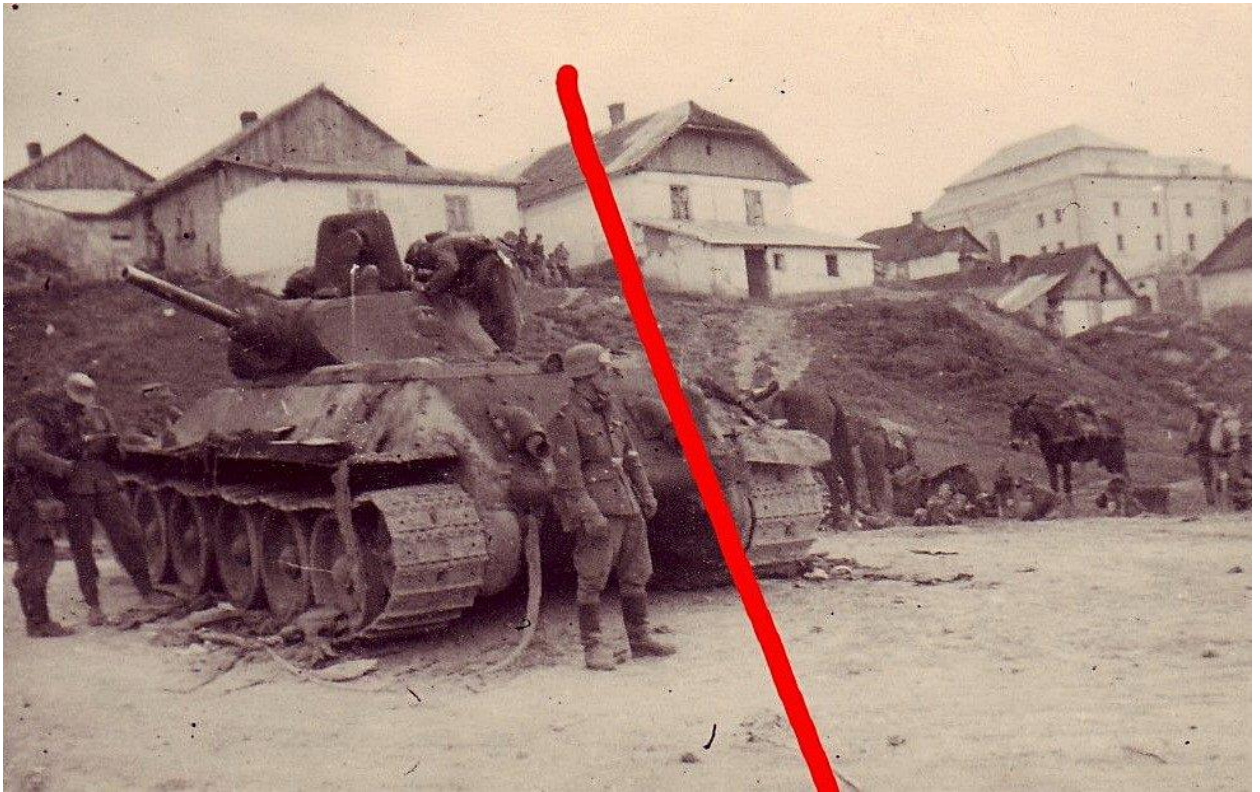
5 липня 1941 року солдати дивізії СС “Вікінг” увійшли у Гримайлів. Очевидно, з ранку 4 липня першими у Гримайлові з’явилися розвідувальні німецькі підрозділи, які йшли попереду основної маси військ. Таким чином, вже у попередню добу 3 липня в містечку не було ніякої офіційної влади, яка виїхала разом із відступаючими радянськими військами.

Восени 1941 р. створено трудовий табір, під керівництвом Нерлінга. Євреїв зібрали в цьому таборі. Їм давали 260 грамів хліба і гарячого супу в день, вони були змушені працювати 18 годин на добу. На грудях євреї носили квадратний шматок жовтої тканини з числом. Табір був розташований на вулиці Ринок у приміщенні школи. Тут перебувало 300 євреїв. 25 листопада 1942 р. їх перевезли до м. Скалат. Є відомості, що 12 жовтня 1941 р. на розстріл у Скалатський табір з Гримайлова було вивезено 1 тис. 700 євреїв.

Велика синагога

Покинтий у Гримайлові в липні 1941 р. радянський танкТ-34. У правому верхньому куті – синагога.⁷⁴

Гусятин⁷⁵

Гусятин — старовинне місто на кордоні колишніх Австро-Угорської та Російської імперій (власне розділене між ними) у Східній Галичині, що в епоху Речі Посполитої входило в склад Подільського воеводства і було у приватній власності. Вперше Гусятин згадано як місто (містечко) в 1559 р., коли йому надано "право міста" (міського самоврядування).

В місті здавна проживала впливова й численна єврейська громада. Назагал ставлення власників міста до неї в різні часи було неоднаковим. Із львівських гродських актів 1623 р. видно, що власниця Галишка Калиновська і її син Мартин звинуватили трьох братів-орендаторів в намірі "зарізати християнських дітей" і власним судом "піддали євреїв страшним мукам, а потім наказали спалити на вогнищі".

Гусятинська синагога (оборонна) у готично-ренесансному стилі, датована за одними даними кінцем XVI ст., за іншими – 1610–1620 рр. Окрім неї, існувала й менша. Також було 2 кагальні доми, резиденція ребе й філософа Мордехая Фрідмана.

⁷⁴ <https://www.facebook.com/grymailiv1595/posts/107032107796274/>

⁷⁵ <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/2287/gusjatyn.html>

Резиденція ребе Мордахея Фрідман

В I пол. XVIII ст. власником Гусятин був волинський воєвода Михайло Потоцький, відомий своїм прихильним ставленням до співжиття з місцевими євреями. Біля костелу євреям було віддано ділянку. В цьому приміщенні розмістилась кімната для молитв. Місцевий єпископ Сераковський опечатав синагогу, вимагаючи від євреїв 1000 злотих в єпископську касу. Але Потоцький зняв печатку з синагоги і дозволив євреям не сплачувати штрафу. Єпископу ж відіслав різкого листа. Люблінський суд вирішив справу на користь єпископа, зажадавши під загрозою відлучення воєводи, щоб євреї покинули територію, де раніше стояв костел. Однак євреї залишились.

В 1765 р. єврейський кагал Чортківського повіту нараховував 1435 осіб, в самому ж Гусятині їх налічувалось 1144 особи. Засновник і духовний лідер руху брацлавських хасидів, цадик раббі Нахман у 1786 р. одружився з дочкою орендаря поміщицьких земель раббі Єфроїма з Гусятини.

Старий замок 1870 року придбав місцевий хасидський цадик Мордахай Фрідман (1834–1894), розібрав рештки замку і спорудив резиденцію та нову синагогу. Забігаючи наперед, слід додати, що з цієї єврейської родини походив всесвітньовідомий талмудист Моше Фрідман (1881–1943), замордований нацистами в гетто, як і інші євреї в часи лихоліття. В Гусятині поселилася гілка династії цадиків, нащадків Ізраїля із м. Ружин, резиденція котрих знаходилась в Садгорі.

У 80-ті рр. XIX ст. тут налічувалося 5514 чоловік населення. З них за національністю: 736 поляків, 698 українців і 3780 євреїв (юдеїв).

Загалом на початку XX ст. євреї становили дві третини населення Гусятини, але під час війни нацисти винищили майже всіх. Було знищене і старовинне кладовище-кіркут. За клопотанням євреїв-паломників тут (сьогодні – невелика територія біля будинку на вул. Тернопільській) відновлено три могили поховань Фрідманів.

Синагога, збудована в кінці XVII ст.

В 1900 р. (час Золотої Ери хасидизму) Гусятин нараховував близько 6000 жителів, більшість із яких – три чверті населення біля 4000 осіб – були євреями. Їх розмовною мовою були українська і польська.

6 липня 1941 Гусятин був захоплений німецькою армією. Все майно громади було конфісковано, євреїв змушували виконувати різноманітні види важких робіт. Багато хто помер від голоду та хвороб. Нарешті, у березні 1942 року євреї Гусятини, що залишилися, були оточені гітлерівцями і депортовані в табір смерті Белжець, щоб ніколи більше не повернутися. Так закінчилася 500-річна доба єврейського життя штетла Гусятин.

Заліщики⁷⁶

Село Заліщики з'явилося на землях села Дубровляни (Добровляни) як виселок близько 1469 року, котрий був відомий під назвою Залісся, у XVI ст. – Залісще. Назва Заліщики зафіксована після 1578 року. Нинішнє місто засноване близько 1750 року на землях однойменного села, яке з появою міста стало називатися Старими Заліщиками. За часів Польщі земля, на якій виникли Заліщики, перейшла у власність магнатів Любомирських до

⁷⁶ <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/1613/zalischyky-dvi-bratni-mogyly-ta-istorija-evrejskoji-gromady-mista.html>; <http://myshtetl.org/ternoplskaja/zaleschiki.html>

краківського каштеляна станіслава Августа Понятовського. У 1763 році збудовано костел св. Станіслава.

У 1766 році Заліщикам надано Магдебурзьке право (вільне самоврядування), а з 1774 року – статус повітового міста. На початку червня 1919 року Заліщики кілька днів були столицею Західно-Української Народної Республіки – тут перебував її уряд.

В 1939 році після нападу Німеччини на Польщу в Заліщиках деякий час перебував польський уряд. А вже після вступу у війну Радянського Союзу, цей уряд через Румунію евакуюється в Англію, й до 1945 року вважався легітимним урядом Польщі.

Історія євреїв м. Заліщики починається із початків заснування міста, оскільки серед засновників були і представники цієї громади. ВкінціXVIIIст. в часі австрійського панування регіоном більшість євреїв у Заліщиках були купці і ремісники. Серед 1772 переписних листів 159 єврейських сімей були наступні професії: шинкарі, комірники, службовці і помічники, кравці, покоївки, м'ясники, ковалі, пекарі, власники тощо. Із даних Галицького намісництва відомо про кількість населення Заліщиків у 1784 р., яка становила 1474 особи, та кількість домів, що дорівнювала 254. Із них християнських родин було 138, населення – 598 осіб, єврейських родин – 181, населення – 846 осіб, тобто 70 %. В 1784 р. дані змінились: християн було 586 осіб (147 домів), євреїв – 1127 осіб (147 домів), тобто євреїв було майже в 2 рази більше від усієї кількості населення. В 1787 р. уряд допоміг заснувати в околицях Заліщиків ферми, які щоправда довго не проіснували. Згідно архівних даних, із зведення шкільного над інспектора Годована від 31 грудня 1789 р., у Заліщиках була німецько-єврейська школа.

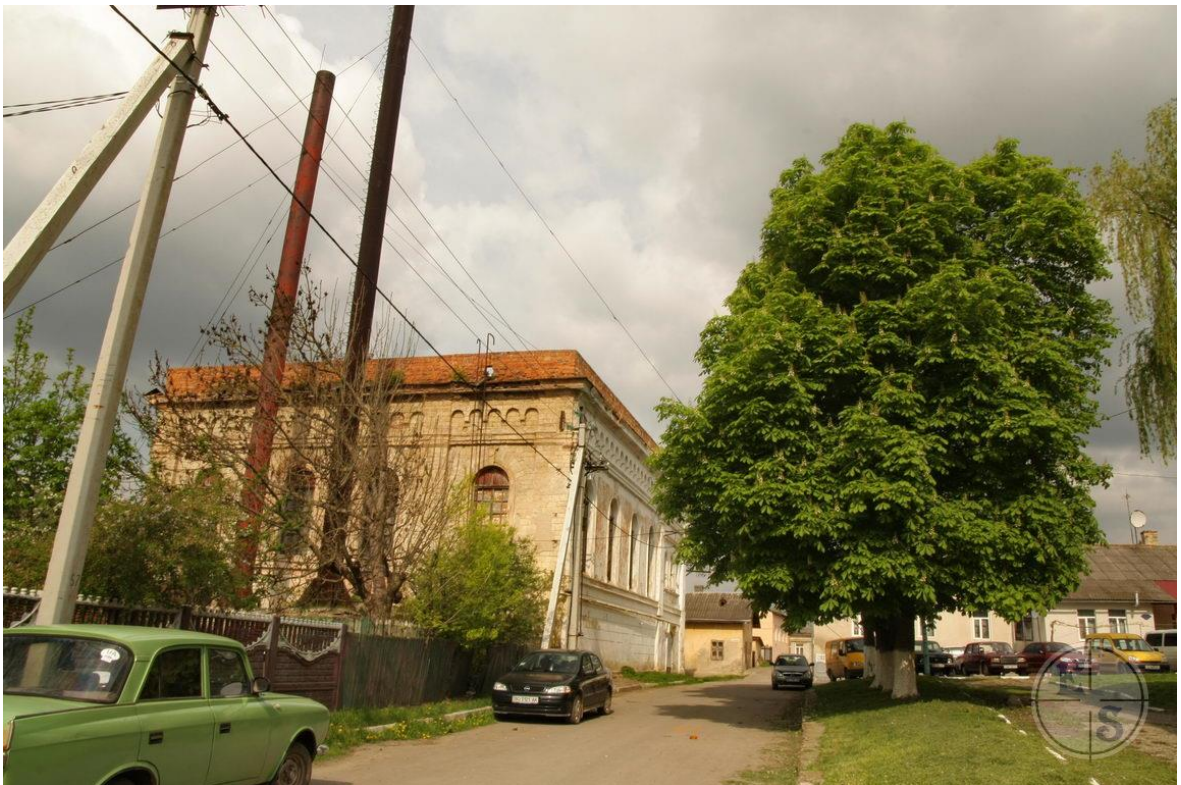

Панорама міста Заліщики

В II половині XIX ст. євреї почали активніше займатися торгівлею. У 1863 р. внаслідок суперечливих економічних інтересів відбувся інцидент – невеликий бунт проти євреїв, під час якого дехто із громади був побитий, власність знищена. Після втручання поліції м. Чернівці безлад припинили.

В 1890-х рр. економічний спад і конкуренція торговців інших національностей спричинили до еміграції євреїв у США. У Відні заліщицьким євреям допомагав єврей Хільфшверейн.

На початку XX ст. в Заліщиках створено Єврейську Асоціацію Кредиторів. В 1908 р. до її складу увійшли 551 купець, 25 ремісників, 6 фермерів, 3 доктори/адвокати, 33 фахівці іншого профілю (в т.ч. духовенство) та 95 людей інших професій. Організована єврейська громада існувала в Заліщиках з кінця XVIII ст., проте спочатку скоріше як допоміжна громаді Тлустого (Товсте), використовуючи також їх кладовище. З початку 1800-х років побудовано синагогу і освячено єврейське кладовище. Синагога і чотири менших молитовних будинки знищено у великій пожежі в 1871 р. Реконструйована за допомоги барона Ротшильда і місцевого мера.

Колишня синагога

Кількість єврейського населення Заліщиків у 1890 р. дорівнювала 4513 осіб. Першим рабіном Заліщик був Р. Самуїл, син Р. Ісаака Дов Марголіса. Спочатку він був рабіном Ялівців (Поморці) і, за переказами, учнем самого Баал Шем Това. У 1860 р. рабіном став Ар'є Р. Юда Лейбун Ігра, який помер в 1870 р. Його змінив Р. Менахем Ар'є Зайсмер (Райхенберг), син Р. Соломона Нафталі, автор твору "МеАін Ар'є".

На початку 1900-х, багатий і забезпечений єврей Хаїм Шмуель, син Меїр Єхуда Гласна, відкрив в Заліщиках друкарню в сподіванні публікувати

релігійні твори. Єдиною книгою була збірка його власних проповідей "Імре Шоффер" ("Образотворчі Приказки"). В 1890-х рр. почали діяти перші сіоністи. До 1912 р. створено наступні партії і групи: "Сіон", "Рахіль", "Поалей-Сіон", "Єдність", "Агу дат Ісроель" (ортодокси) та ін.

В 1894 р. барон Гірш створив єврейську школу, яка налічувала 235 учнів. Багато студентів відвідували громадські школи Заліщиків і околиць. В 1904 р. створена повноступенева єврейська школа.

Восени 1914 р. до міста вторглася російська армія. Євреї піддалися вбивствам. В квітні 1915 р. євреї були вигнані із Заліщик, багато померли від холери і черевного тифу. Ті, що повернулися, знайшли своє майно розграбованим, будинки поруйновані.

Колишня синагога

В міжвоєнний період, особливо на початку настала економічна розруха. Близько 2000 із майже 2500 євреїв отримали допомогу від об'єднань "Об'єднаного Розподільчого Комітету" та "Лендслайту" із США. Вкінці 1920-х економічне становище євреїв ще більш занепало внаслідок конкуренції і депресію.

В ці періоди активно існували і співпрацювали кредитні спілки, вирувало політичне життя, євреї активно брали участь у виборах. Багатьом євреям допомогла їх залученість у курортний бізнес, який значно зростав у 1930-х рр., як працівників громадського харчування та оренди житла, багатьох послуг.

У 1927 р. після повені і виливу Дністра значна Територія Заліщиків була затоплена, в т.ч. і єврейське кладовище, пошкоджено пам'ятники і огорожу. Українцям тоді допоміг митрополит А. Шептицький, євреї ж значної допомоги від громад з Польщі та США не дочекалися.

Після смерті Р. Зів Теуміма на посаду рабіна було два кандидата – його син Р. Фішель Вайнбергер із Перемишля і рабинський суддя Р. Мордехай Шперехер. Жоден не був обраний і обидва служили як рабинські судді.

За увесь міжвоєнний час було розвинуто взаємодопомогу і освіту серед єврейської общини. З Європи також надходила допомога харчами, існувала суспільна кухні для бідних, допомога малим дітям, безоплатні лікарські огляди. Зусиллями громади створено «народний центр» з бібліотеками, освітніми програмами. Створено також дитячий садок, школу івриту, школу з вивчення Тори, драматичний гурток, спортивний клуб, культурні організації. Проте, як вже зазначалось вище, багато закладів закривались чи перепрофільовувались через відсутність коштів і кризу. З боку поляків у 30-х роках відбувались антиєврейські вияви, проте чиновники понесли покарання.

Друга світова війна і Голокост.

За даними Станіславівського шематизму за 1938 р., в зазначений рік у Заліщиках нараховувалось 7322 жителі, із них греко-католики – 3170 осіб, католики – 1395 осіб, євреї – 2757 осіб, що становило 38% усього населення містечка. Видно значне зменшення чисельності євреїв на даний період. Та за час Радянської окупації до Заліщиків прибували євреї із теренів тодішньої Польщі.

Під час панування Радянських військ у Заліщиках з вересня 1939 по червень 1941 р., було припинено функціонування всіх офіційних єврейських органів. Проте багато студентів вступили до новоствореної школи ідишу і брали участь у організованих неофіційних релігійних заходах. Перед Великоднем 1940 р. без згоди уряду було кошеровано млин для забезпечення борошна для випікання маци. Чиновник, що відповідав за проект, був заарештований.

Всі приватні магазини було зачинено, фабрики і заводи націоналізовано, а ремісники змушені були створювати кооперативи. Група єврейських комуністів займала ключові позиції в новому режимі. Після початку війни із Німеччиною невелика кількість євреїв, в основному комуністичні активісти, втекли на схід СРСР.

Німці зайняли Заліщики 8 липня 1941 р. і відразу розпочалося переслідування євреїв. Створено єврейське гетто – табір для осіб єврейської національності, де, згідно документів "Надзвичайної Державної Комісії із встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників" (НДК) по Тернопільській області (за 1941-1942 рр.) Протоколом Надзвичайної Державної Комісії допиту свідка Вайнтрона С.Я. встановлено, що даний табір розміщувався по вул. Блюхера, утримувалось у ньому близько 3500 чоловік. Було видано низку економічних та іншого роду указів проти євреїв, введено комендантську годину. Доктор Майкс Катер став головою юденрату ("Єврейської Ради") в липні 1941 р. У вересні євреям було наказано заплатити три кілограми золота, срібла і ін. цінностей.

Восени 1941 р. групу молодих євреїв прийнято на рабську працю в таборі Жванець біля Заліщиків. 14 листопада німці наказали всім молодим чоловікам віком від 15 до 50 років зібратися і, як повідомлялось, зареєструвавшись, відправитись деякій кількості людей на роботу до Кам'янки. Дехто, поставившись скептично до цього рішення, заховався, близько 1000 людей таки зібралися. Німці відіслали близько 200 євреїв до концтабору праці в Кам'янці, близько 40 осіб, в т.ч. і Катнер, було відправлено до ближнього армійського табору в Заліщиках копати масові братні могили. Незабаром інших 800 людей було привезено туди і розстріляно.

Зимом 1941-1942 рр. умови істотно погіршилися. Багато євреїв загинуло від голоду та тифу. Юденрату та іншим громадським групам було надано допомогу та медичне обслуговування. Восени та влітку 1942 р. євреїв продовжували відправляти до трудових таборів в сусідні міста Рожнів, Свидова, Лісовці, Козина Гора, Голов Аніза. Багато з цих таборів були зосереджені на виробництві синтетичного каучуку.

За матеріалами Протоколу Надзвичайної Державної Комісії, до липня 1942 р. близько 2700 людей залишилися живими, яких згодом відправлено до містечка Тлустого (Товсте).

20 вересня 1942 р. німці вигнали заліщицьких євреїв у сусідні гетто. Більшість з них були направлені в Тлусте (Товсте). Невеликі групи доставлено в Королівку, Ягільницю, Бучач, Борщів, Мельницю та Сколе. Вони розділили долю інших євреїв у масових вбивствах під час акцій навесні 1943 р. Багато були вбиті в таборі смерті Белжець.

Двісті євреїв залишилися в трудових батальйонах. Дехто намагався врятуватися втечею до Румунії, ховаючись в християн або в бункерах. До середини 1943 р. всі євреї були переведені до табору в Тлустому (Товсте).

У березні 1944 р. регіон було звільнено Червоною Армією. Серед тих євреїв, хто вижив, була невелика кількість із Заліщиків. Однак німці відбили даний район (в т.ч. і м. Заліщики) і вбили більшість тих євреїв, хто залишився живим, в т.ч. із Заліщиків.

Після того, як місто вчерговий раз було звільнене 24 березня 1944 р. кілька десятків євреїв, що вижили завдяки переховуванню та ті, що повернулися із таборів, зібралися у Заліщиках. У середині 1944 р. інші повернулися із територій СРСР. Однак, єврейське життя вже ніколи не могло стати таким, як було кілька років до війни. Більшість євреїв покинули Заліщики, виїхавши до Ізраїлю через Румунію, інші вирушили до Польщі, звідки також перебралися до Ізраїлю та в інші країни.

Директор Заліщицького краєзнавчого музею п. Василь Олійник у 2009 р. звернувся у листі до директора Представництва в Україні Американського об'єднання комітетів для євреїв колишнього Радянського Союзу п. Мейлаха Шейхета з наміром звернутися до Заліщицької міської ради впорядкувати братні могили і увіковічнити пам'ять про загиблих євреїв пам'ятником. В листі п. Олійник подав 3 карти м. Заліщики із схематичним позначенням на

них місьць розташування єврейських братніх могил, поясненням місцезнаходження і короткій опис їх історії.

Перша братська могила розташована за межами від історичного середмістя на вул. Перемоги, 40, має форму квадрата. Вона розташована у підвір'ї приватного будинку на відстані 250 м у східному напрямку від лікарні. Обмежена металевим будівним тимчасовим парканом, гаражами, будинком та бетонованою землею, (далі – будинком). Стан задовільний, меморіальний знак не встановлений.

Меморіал на місці розстрілу євреїв

Друга братська могила має форму розтягнутого багатокутника. Розташована поза межами історичного середмістя, в північному напрямку від першої могили (приблизно за 600 метрів) поблизу високовольтної електричної станції та будівельного майданчика. Стан незадовільний – спостерігається людське втручання, викидання сміття, в т.ч. будівельного Меморіальний знак відсутній.

Могили знаходяться відносно недалеко одна від одної. Братні могили є важливою історико-меморіальною пам'яткою, що засвідчує загибель багатії історії м. Заліщик як складової Галичини в контексті проживання в місті потужної єврейської громади і майже повного її знищення в часи Голокосту II Світової війни. Тут убито відомих єврейських жителів м. Заліщики.

Збараж⁷⁷

Перший спогад про Збараж знаходиться у Галицько-Волинському літописі за 1211 рік. Літописне місто знаходилося там, де зараз розташоване село Старий Збараж – 3 км на захід від сучасного районного центру. Підтвердженням цього є археологічні розкопки городищ і поховань, а також знахідки кераміки (розкопки кінця XIX століття).

Знову Збараж згадується наприкінці XIV століття. У 1393 Новгород-Сіверський князь Дмитро Корибут побудував на місці давньоруської фортеці замок. У 1434 році – замком заволодів князь Федір Несвицький, за наказом якого все місто було обнесено оборонною стіною. 1463 року – син Федора Несвицького Василь, перший почав називати себе князем Збараським, через деякий час князі Збараські стали одними з великих землевласників Волині.

⁷⁷ <http://www.ejwiki.org>; <http://wp.wiki-wiki.ru/wp/index.php>

Збараський замок⁷⁸

Збараж був центром військової та судової адміністрації. Замок, що виник на місці дерев'яного городища століттями був твердиною, що захищав населення від татарських набігів, що розпочалися в 13 столітті. 1474 р. – замок став центром героїчної оборони від татарської орди хана Айдора, керував обороною князь Василь Збараський. Йому не вдалося утримати фортецю, і вона була знищена.

Пізніше фортеця відбудовується. На той час Збараж був центром удільного князівства, де зосередилося управління великими територіями південних регіонів Волині. На північ від фортеці був монастир Святого Онуфрія.

З другої половини 16 століття, відбудований замок, знову стає ареною битв із татарами (1558, 1567, 1572, 1588, 1589 рр.). У 1598 було повністю знищено фортецю.

Новий Збараж виник на схід від зруйнованої фортеці. У 1580-і роки новий замок і міські укріплення зведені в період правління Яноша, Крістофора та Юрія Збараських. Вони здобули освіту в Голландії та Італії, де вивчали фортифікаційне мистецтво. Будівництво здійснювалося під керівництвом Венеціанського архітектора Вінченцо Скамоцці, фламандця Генріха ван Пеена, італійця Андреа дель Аква. Останнім приписується завершення міських фортифікацій та замку. Перед облогою Збаража у 1649 році, над зміцненням фортеці працювали: Себастьян Андерс та Ніколя Дюбуа.

1627р. – початок будівництва монастиря францисканців (бернардинів) з костелом, засновником якого був князь Юрій Збараський. Будівництво всього комплексу завершилося у 1650-х роках, зусиллями Януша Антонія

⁷⁸ <https://zbruc.eu/node/86410>

Вишневецького та його дружини Євгенії. Остаточо ансамбль замкових споруд сформувався у 1630-х роках, коли місто перейшло до правління князів Вишневецьких. У 1939 році надано статус міста.

Євреї жили у Збаражі з кінця XVст. У першій половині XVII ст. була збудована синагога. У другій половині XVII ст. рабином Збаража був Мойше Сегал (?-1696), на початку XVIII ст. - Шлойме Харіф, в середині XVIII ст. - Алтер Теумім, потім Мойше Рокеах (?-1754), наприкінці XVIII ст. - Мешулам-Файвіш Гелер (?-1795). У 1858-93рр. рабинський суд Збаража очолював Ішію Бабад (1821—1893). На початку XX ст. у Збаражі знаходився хасидський двір Йом-Тов-Ліпмана Геллера (?-1910). З кінця XIX ст. у Збаражі діяли різні сіоністські організації, з 1907 працювала школа з викладанням на івриті.

У 1920—30-х роках. у З. діяли відділення різних єврейських партій та організацій. Після початку Другої світової війни до Збаражу прибуло кілька тисяч біженців із західних районів Польщі.

Збараж був зайнятий частинами вермахту 6 липня 1941 р. У середині липня 1941 створено юденрат.

Про долю євреїв міста написано книгу «Стрибок у життя» Якоба Літнера, що вцілів під час Голокосту, а також спогади Цшеліни Ліберман-Клейн (народилася в 1931 році).

На сьогоднішній день у Збаражі збереглося декілька пам'яток, котрі певною мірою розкривають малознану частину його історії. Надзвичайно цікавим та поки мало дослідженим залишається «нове» єврейське кладовище Збаража, як унікальне джерело та свідчення проживання єврейської громади у містечку.

«Новий» єврейський цвинтар знаходиться на сучасній вулиці М. Грушевського. На його частині побудовані житлові та адміністративні будинки, збереглося більше 150 поховань, збережені мацеви. Площа кладовища – 1,5 га .

Гетто (кінець 1941 – липень 1943 рр.).⁷⁹ Тут перебувало єврейське населення зі Збаража та з інших районів Тернопільщини. Гетто було обгороджене колючим дротом. В'язні перебували в антисанітарних умовах, їх морили голодом, не дозволяли приймати передачі з харчами від місцевих жителів. Ув'язнених використовували для дорожніх робіт, лісозаготівлі. В червні-липні 1943 р., після знищення усіх в'язнів, гетто було ліквідоване. Євреїв, які залишились живими, відправили до Тернопільського гетто.

⁷⁹Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.

Синагога⁸⁰

Єврейський цвинтар у Збаражі⁸¹

У Збаражі було проведено 7 акцій з винищення єврейського населення: 1) 6 червня 1941 р. – розстріляно 35 осіб; 2) 31 серпня 1942 р. – 530 осіб; 3) 30 вересня 1942 р. – 580 осіб; 4) 21 жовтня 1942 р. – 1 тис. осіб; 5) 9 листопада 1942 р. – 1 тис. осіб; 6) 7 квітня 1943 р. – 1 тис. осіб; 7) 9 червня

⁸⁰ Синагога у Збаражі збереглася, правда в іншій іпостасі, але напевно це і вберегло її від повного руйнування. Щось більше можна було б дізнатися відвідавши храм, можливо збереглися якісь написи чи характерні предмети чи архітектурні елементи. Але зараз це неможливо. Синагога переобладнана у виробниче приміщення під випуск алкогольних напівків і знаходиться в середині території яка охороняється. Та що там могло зберегтися в середині, коли там завод. Але великі розміри і характерні архітектурні форми синагоги свідчать про те, що єврейська громада позаботилася про велич своєї релігійної споруди у місті.

⁸¹<http://www.tureizahav.lviv.ua/ua/svjati-miscja-galychynu/evrejski-kladovyscha/evrejskyj-cvyntar-u-zbarazhi.html>

1943 р. – 600 осіб. Масові розстріли проводили у нафтогазі, на території Збарзького замку, на площі під лазнею, у с. Луб'янки та в інших місцях.

Марек Шмаюк згадує, що 2-го липня 1941 р. о 4-ій годині по полудні до міста увійшли німці. 4-го ж липня до міста прибули есесівці, які відразу спалили синагогу і розпочали вбивства євреїв.⁸²

Очевидець подій Якуб Літгнер у книзі *«Моя дорога крізь ніч»* називає день 4 липня – «чорною п'ятницею». Вже на світанку у місті з'явилися німецькі військовослужбовці в чорній уніформі. Автору спогадів тоді вдалося, що чоловіки у чорному – це «грабарі», а чорні авто, в яких вони прибули – «домовини на колесах». Якуб Літгнер пише, що вже *«перед полуднем розігрався пролог нашої трагедії. Підпалено обидві синагоги, потім настала наша ніч св. Варфоломія. Грабунок, вбивство і твалт впали на нас, наче руйнівний град. Не минули жодного єврейського помешкання. А це був тільки початок...»*⁸³

Зборів⁸⁴

Історичним попередником міста Зборова було поселення Верхостав, засноване у 1166 році на березі річки Стрипа. 1241 року воно було зруйноване монголо-татарами.

Перші писемні згадки про передмістя належать до 15 ст.. Місто заснували шляхтичі Зборовські з Великопольщі, назвавши його на зразок свого родового поселення «Зборова». За однією з версій, місто постало на «грунті» села Куклинці. За іншими — місто заснували власники однойменного містечка у Львівській землі. Від XVI ст. у Зборові був невеликий замок. В історичних документах 1601 згадано про уряд бургомистра в місті, отже воно мало магдебурзьке право.

15 вересня 1604 року в селі зупинялося українсько-польське військо яке 20 червня 1605 року захопило Москву.

Після Зборовських власниками міста були Собеські; зокрема, від початку 17 століття (зі іншими даними 1642 року) Зборовом володів батько короля Польщі Яна III Якуб Собеський, який 1627 року заснував тут парафію РКЦ. За час володіння міста Собеськими воно у першій половині 17 ст. часто потерпало від татарських нападів. останнім власником міста з цього роду був королевич Якуб Людвік Собеський. Від 1740 року власниками стали Радзивіли, від 1760 — Бельські, зокрема, Антонін Бельський.

⁸²Szmajuk Marek, Relacje. Zeznania ocalałych Żydów, Sygnatura 301/2571, Archiwum ŻIH.

⁸³Jakob Littner, Moja droga przez noc, tł. i oprac. Maria Skalska, Warszawa 2014, c. 41-42.

⁸⁴<https://uk.wikipedia.org>; Kunzek T. Przewodnik po województwie Tarnopolskim. -S. 118.; Похід на Москву / П. Блавацький. — Київ: Видавець Корбуш, 2020. — 208 с. ISBN 978-966-2955-49-1

В серпні 1649 біля Зборова відбулася битва українського козацького війська на чолі з Богданом Хмельницьким та його союзників під проводом хана Іслам-Гірея III з польською армією, на чолі з королем Яном II Казимиром.⁸⁵

1667 року відбувся напад на місто турків, татар, козаків Петра Дорошенка, Зборів був дощенту знищений.

Від 1772 місто належало Австрії (від 1869 — Австро-Угорщині), 1904 стало повітовим центром. У 1913 році у Зборові жило близько 6000 людей — з них 2400 українців, 2300 євреїв і 1300 поляків.

Перед Першою світовою війною дідичем міста був граф Кароль Борковський. Під час I світової війни за місто тривали значні бої 1915, 1916 і 1917, тому воно було повністю знищене (вціліло 4 будинки).

Гетто (1 жовтня 1941 – 22 липня 1943 рр.).⁸⁶ Тут перебувало 4 тис. євреїв зі Зборова, а також єврейське населення зі Зборівського, Заложцівського та Золочівського районів, біженці з різних місцевостей – загалом 10 тис. осіб.

Гетто було утворене в центрі міста, обгороджене парканом та колючим дротом. Територію охороняли німецька, єврейська та українська поліція. Поруч з гетто був утворений табір примусової праці, де перебувало 400 євреїв, яких залучали до дорожніх робіт. В'язні табору працювали на фірми Франца Унглера та Шлезінгера. Німецька поліція постійно влаштовувала облави у місті, внаслідок чого табір постійно поповнювався. Наприкінці 1942 р., з ініціативи «Юденрату» та з дозволу начальника тернопільського гестапо при Зборівському гетто, був організований «табір вільної праці», в якому працювали єврейські ремісники. 22 липня 1943 р., після розстрілу в'язнів, гестапо та українська поліція остаточно ліквідували гетто.

⁸⁵ Варшавський сейм від 22 листопада 1649 р., ратифікував Зборівський мирний договір. Договір укладено між гетьманом Богданом Хмельницьким і польським королем Яном-Казимиром у м. Зборів (тепер Тернопільська обл.) після перемоги козацького війська у Зборівській битві (початок серпня 1649 р.). Українська держава – Військо Запорозьке, Гетьманщина, виборена в ході Національно-визвольної війни, згідно з умовами договору визнавалася польським урядом у межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств (Волинь і Поділля залишалися у складі Речі Посполитої). ЦДІАК України Ф. 25, оп. 1, спр. 264, арк. 130, 134.

⁸⁶ Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941-1944) / Упор. Г. Дубик – К., 2000.

Учні першого класу єврейської школи Тарбут, Зборів, 1939 р.⁸⁷

Синагога в Зборіві.⁸⁸

⁸⁷ <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/stories/zborow-historical-background.html>

⁸⁸ Збудована у 1899 році. Сьогодні перебудована, використовується як молитовний будинок християн-баптистів. http://myshtetl.org/synagogues/syn_galicia5.html.

Меморіал жертвам Голокосту в Зборові. Фото © ЄСР.

Золотий потік⁸⁹

Перші письмові згадки про Золотий Потік датуються кінцем XVI ст. У першій половині XVI ст. польський король Сигізмунд I Старий подарував надвірному маршалку королевича Сигізмунда II Августа Якубу Потоцькому в нагороду за заслуги села Соколів та Загайполе. В 1570 співвласники - сини Якуба Потоцького Микола, Ян і Анджей - отримали привілей на проведення ярмарків в маєтку Загайполі. У 1578 р. на карті існувала місцевість Потік поблизу Соколова, на яку сини Миколи Потоцького отримали привілей на проведення 2-х ярмарків та торги по понеділках. У 1599 р. після поділу сімейного майна Стефан Потоцький – молодший син стражника коронного Миколи Потоцького – став власником новоствореного Потоку. У 1601 р. поселення Потік отримало права міста, і назва була змінена на Потік Золотий (пол. Potok Złoty).

Із Золотого Потоку походить гілка найвідомішого в Україні та Польщі роду Потоцьких герба Пілява. Золотий Потік був головною садибою цієї гілки Потоцьких до руйнування замку турецько-татарськими військами у вересні 1676 року.

⁸⁹ЗАГАЙПОЛЕ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-Й / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2005. - 672 с.; Skrzynecki T. H. Potok Złoty na tle historii polskich kresów południowo-wschodnich. – Opole : Solpress, 2010. — 256 s. — ISBN 978-83-927244-4-5. (пол.); http://myshtetl.org/ternoplskaja/zolotoy_potok.html

Вид Золотого Поток. 1848. Автор літографії - Богуш Стенчинський (Maciej Bogusz Zygmunt Stęczyński)⁹⁰

Панорама Золотого Поток, 2016 р.

Після першого поділу Польщі у 1772 р. Золотий Потік відійшов до Священної Римської імперії, з 1804 р. – Австрійської імперії, з 1867 р. – Австро-Угорщини, з 1919 р. – Польщі, з 1939 р. – УРСР

У 1765 у Золотому Потокі проживало 335 євреїв, у 1880 – вже 1247 (39,7% від усього населення), у 1921 – 895 євреїв (28,2%).

⁹⁰ Мацей Богуш Зигмунт Стенчинський (пол. *Maciej Bogusz Zygmunt Stęczyński*; 1814, с. Германовичі, Королівство Галичини та Володимирії, нині гміна Перемишль Перемишльського повіту Підкарпатського воєводства, Польща — 1890) — відомий польський поет і художник (рисувальник). Автор багатьох робіт, на яких зображені міста, містечка, села, відомі місця в Галичині.

Перша згадка про євреїв у Золотому Поточі належить до 1635 р. У 17 ст. у Золотому Поточі проживало значну кількість євреїв-ремісників (кравців, шевців та ін.). З поч. 18 ст. існувала самостійна громада.

У 1851—59 у Золотому Поточі знаходився хасидський двір Довіда-Мойше Фрідмана (з 1859 — чортківський цадик).

У 1914-1920 рр. багато євреїв виїхали із Золотого Поточу.

10 липня 1941 року містечко зайняли частини вермахту. Було створено юденрат. Восени 1942 року євреї Золотого Поточу були депортовані до Бучача.

Старий єврейський цвинтар

Кременець⁹¹

Місто Кременець знаходиться у Тернопільській області на відстані 70 км від Тернополя. Перша писемна згадка про місто датується 1226 роком. В 1431 році Кременець отримав Магдебурзьке право.

Євреї Кременця згадуються вперше у грамоті великого князя литовського Свидригайло від 1438 р. Вони змушені залишити місто під час вигнання євреїв із Литви 1495 р., але повернулися за кілька років, 1503 року.

Чисельність єврейського населення Кременця зросла з 240 осіб (48 єврейських будинків) у 1552 р. до 500 у 1578 р. та 854 (15% загального

⁹¹<http://www.jewishheritage.org.ua/ua/1759/kremenec.html>;
<http://myshtetl.org/ternoplskaja/kremenec.html>